

## MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA INTELEKT RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI: KOGNITIV YONDASHUV

**Dilnura Radjapova Anvarbekovna**

**Ma'mun universiteti Psixologiya yo'nalishi 24-2 guruh talabasi**

**<https://doi.org/10.5281/zenodo.21622035>**

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda intellekt rivojlanishining psixologik omillari kognitiv yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Intellekt tushunchasining kognitiv-psixologik tabiati, J. Piajening kognitiv rivojlanish bosqichlari nazariyasi hamda L.S. Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi asosida maktabgacha yosh davriga xos intellektual rivojlanish qonuniyatlari yoritilgan. Intellekt rivojlanishiga ta'sir etuvchi irsiy-biologik, ijtimoiy-muhit, o'yin faoliyati, nutq va oilaviy tarbiyaga oid psixologik omillar ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berilgan.

**Kalit so'zlar:** intellekt rivojlanishi, maktabgacha yosh, kognitiv yondashuv, kognitiv rivojlanish nazariyasi, yaqin rivojlanish zonasi, syujetli-rolli o'yin, nutq va tafakkur, bola psixologiyasi, rivojlantiruvchi muhit, kognitiv omillar.

## ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТА У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА: КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД

**Аннотация:** В данной статье с позиций когнитивного подхода проанализированы психологические факторы развития интеллекта у детей дошкольного возраста. Освещены когнитивно-психологическая природа понятия интеллекта, а также закономерности интеллектуального развития, характерные для дошкольного возраста, на основе теории когнитивного развития Ж. Пиаже и культурно-исторической теории Л.С. Выготского. С научно-практической точки зрения обоснованы психологические факторы, влияющие на развитие интеллекта, — наследственно-биологические, социально-средовые, игровая деятельность, речь и семейное воспитание.

**Ключевые слова:** развитие интеллекта, дошкольный возраст, когнитивный подход, теория когнитивного развития, зона ближайшего развития, сюжетно-ролевая игра, речь и мышление, детская психология, развивающая среда, когнитивные факторы.

## PSYCHOLOGICAL FACTORS OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT IN PRESCHOOL-AGE CHILDREN: A COGNITIVE APPROACH

**Abstract:** This article analyzes the psychological factors of intellectual development in preschool-age children from the perspective of the cognitive approach. The cognitive-psychological nature of the concept of intelligence, along with the regularities of intellectual development characteristic of the preschool period, are examined on the basis of J. Piaget's theory of cognitive development and L.S. Vygotsky's cultural-historical theory. The psychological factors influencing intellectual development — hereditary-biological, socio-environmental, play activity, speech, and family upbringing — are substantiated from a scientific and practical perspective.

**Keywords:** intellectual development, preschool age, cognitive approach, theory of cognitive development, zone of proximal development, role-play, speech and thinking, child psychology, developmental environment, cognitive factors.

**Kirish.** Bolaning hayotining dastlabki yillari, xususan maktabgacha yosh davri, uning kognitiv-intellektual rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan sensitiv davr hisoblanadi[1]. Aynan shu davrda idrok, xotira, tafakkur va nutq kabi asosiy kognitiv jarayonlarning poydevori shakllanadi, bu esa bolaning keyingi maktab ta'limi va umuman shaxs sifatida rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli maktabgacha yoshdagi bolalarda intellekt rivojlanishining psixologik qonuniyatlarini ilmiy jihatdan chuqur tushunish bolalar psixologiyasi va pedagogikasining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Intellekt rivojlanishini o'rganishga turli psixologik yondashuvlar mavjud bo'lib, ular orasida kognitiv yondashuv alohida o'rin tutadi[2]. Kognitiv yondashuv intellektni bola ongida ma'lumotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va undan foydalanish jarayonlari majmui sifatida ko'rib chiqadi, bu esa intellekt rivojlanishining ichki, psixik mexanizmlarini tushunish imkonini beradi. Ushbu yondashuv nuqtai nazaridan intellekt rivojlanishi nafaqat biologik pishib yetilish, balki bola faol ishtirok etadigan bilish faoliyatining natijasi sifatida qaraladi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ota-ona va tarbiyachilar ko'pincha bolaning intellektual rivojlanishini faqat tug'ma qobiliyat masalasi deb tushunadilar, bu esa rivojlantiruvchi muhit va faoliyatning rolini kamsitilishiga olib kelishi mumkin[3]. Shu nuqtai nazardan, maktabgacha yoshdagi bolalarda intellekt rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni kognitiv yondashuv asosida ilmiy jihatdan tizimli tahlil qilish, ularning har birining amaliy-tarbiyaviy ahamiyatini asoslash mazkur maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

**Muammoning o'rganilgan darajasi.** Bolalarda kognitiv rivojlanish masalalari jahon psixologiya fanida keng o'rganilgan bo'lib, xususan J. Piajening[1] kognitiv rivojlanish nazariyasi ushbu sohaning fundamental nazariy asosi hisoblanadi. Uning tadqiqotlarida bola tafakkurining sifat jihatidan farqlanuvchi bosqichlar (sensomotor, operatsiyagacha, konkret operatsiyalar, formal operatsiyalar) orqali rivojlanishi, har bir bosqichga xos kognitiv xususiyatlar batafsil asoslangan.

L.S. Vigotskiyning[2] ijtimoiy-madaniy (madaniy-tarixiy) nazariyasi kognitiv rivojlanishni tushunishga muqobil, ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan nuqtai nazarni taqdim etadi, unda "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasi va kattalar bilan hamkorlikning kognitiv rivojlanishdagi hal qiluvchi roli asoslangan. J. Bruner[3]ning tadqiqotlarida esa Vigotskiy g'oyalari rivojlantirilib, "skaffolding" (tayanch berish) kontseptsiyasi ishlab chiqilgan. Mahalliy psixologiya fanida E. G'oziyev[4], G.B. Shoumarov[5] kabi olimlarning ishlarida bola psixologiyasining umumnazariy va amaliy-metodik asoslari yoritilgan.

Shunga qaramay, olib borilgan ilmiy izlanishlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda intellekt rivojlanishiga ta'sir etuvchi turli psixologik omillarni (biologik, ijtimoiy, faoliyat, nutq, oilaviy) kognitiv yondashuv doirasida yagona, tizimli tahlil qiluvchi hamda ularning har biriga mos amaliy-tarbiyaviy tavsiyalarni taklif qiluvchi kompleks tadqiqotlar mahalliy psixologiya fanida hali yetarli darajada mavjud emas. Ushbu bo'shliqni to'ldirish mazkur tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyatini belgilaydi.

**Muhokama.** Intellekt tushunchasini kognitiv yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilishda, uni statik, o'zgarmas qobiliyat sifatida emas, balki bola faol bilish faoliyati jarayonida uzluksiz shakllanib boruvchi, dinamik tizim sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir[1]. Kognitiv yondashuvga ko'ra, intellekt — bu bolaning atrof-muhitdan kelayotgan ma'lumotni qabul qilish, uni mavjud bilim tizimlariga (sxemalariga) moslashtirish yoki bu tizimlarni o'zgartirish (akkomodatsiya) orqali dunyoni faol tarzda anglash jarayoni natijasidir.

J. Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra[2], maktabgacha yosh davri asosan ikki bosqichni — sensomotor bosqichning yakuniy qismini va operatsiyagacha bosqichni — o'z ichiga oladi. Operatsiyagacha bosqich (taxminan 2–7 yosh) bola tafakkurining ramziy (belgili) xarakter kasb eta boshlashi, ya'ni bola narsalarni his qilinadigan, ko'rinadigan holatidan tashqari, ramzlar (so'z, tasvir, o'yinchoq) yordamida ham tasavvur qila olishi bilan tavsiflanadi. Biroq bu bosqichda bola tafakkuri hali "egotsentrizm" (o'zgalar nuqtai nazarini to'liq tasavvur qila olmaslik) va "transduktiv mulohaza" (aniq mantiqiy qoidalarga emas, balki tashqi o'xshashlikka asoslangan xulosa chiqarish) kabi cheklovlariga ega bo'ladi. Ushbu nazariy bilim bolalar bog'chasi dasturlarini bolaning haqiqiy kognitiv imkoniyatlariga mos loyihalashtirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

L.S. Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi intellekt rivojlanishida ijtimoiy omilning rolini alohida ta'kidlaydi[3]. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" kontseptsiyasiga ko'ra, bolaning rivojlanishida ikki daraja mavjud: "haqiqiy rivojlanish darajasi" (bola mustaqil bajara oladigan vazifalar doirasi) va "yaqin rivojlanish zonasi" (bola kattalar yoki ko'proq tajribali tengdoshi yordamida bajara oladigan, ammo hali mustaqil bajara olmaydigan vazifalar doirasi). Aynan mana shu ikkinchi zona doirasidagi faoliyat orqali bolaning kognitiv rivojlanishi eng samarali tarzda ro'y beradi, chunki bola kattalar yordamida bajargan harakat vaqt o'tishi bilan uning ichki, mustaqil kognitiv ko'nikmasiga aylanadi (interiorizatsiya jarayoni). Bu nazariya rivojlantiruvchi ta'lim va tarbiyada kattalarning faol, maqsadli ishtiroki nechog'li muhim ekanligini ko'rsatadi.

Maktabgacha yosh davrining yetakchi faoliyati bo'lgan syujetli-rolli o'yin intellekt rivojlanishida alohida o'rin tutadi[4]. O'yin jarayonida bola shartli vaziyatni (masalan, tayoqchani "ot" sifatida tasavvur qilish) haqiqiy vaziyatdan farqlashni o'rganadi, bu esa uning ramziy, mavhum fikrlash qobiliyatining rivojlanishiga bevosita xizmat qiladi. Bundan tashqari, rol o'yin bolada o'z-o'zini boshqarish, qoidalarga rioya qilish va rejalashtirish kabi ijroviy (executive) funksiyalarning shakllanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Nutq rivojlanishi ham xuddi shunday markaziy ahamiyat kasb etadi — Vigotskiy ta'kidlaganidek, bola tashqi nutqdan ichki nutqqa o'tish jarayonida o'z fikrini so'z bilan tartibga solish, uni rejalashtirish va nazorat qilish qobiliyatiga ega bo'ladi, bu esa tafakkurning yuqori, ongli darajasiga o'tishning muhim mexanizmi hisoblanadi.

Nihoyat, oilaviy muhit va ota-ona bilan hissiy-kognitiv munosabatning sifati intellekt rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan muhim omil hisoblanadi[5]. Xavfsiz hissiy bog'lanish (attachment)ga ega bo'lgan bola dunyoni o'rganishga nisbatan ichki ishonch va tashabbuskorlik namoyon etadi, bu esa uning yangi, notanish vaziyatlarni faol o'rganishiga, natijada kognitiv tajribasining boyishiga xizmat qiladi. Aksincha, hissiy jihatdan beqaror yoki qo'llab-quvvatlanmagan muhitda o'sayotgan bola o'zini yangi vaziyatlarda noxavfsiz his qilib, faol bilish faoliyatidan chetlashishi mumkin. Shu sababli intellekt rivojlanishini faqat sof kognitiv jarayon sifatida emas, balki bola shaxsining hissiy-ijtimoiy rivojlanishi bilan uzviy bog'liq, kompleks hodisa sifatida qarash zarur.

**Natijalar.** Maktabgacha yoshdagi bolalarda intellekt rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillarni tahlil qilish jarayonida ularning har birining kognitiv mexanizmi, intellekt rivojiga ta'sir ko'rsatish yo'li hamda amaliy-tarbiyaviy tavsiyalari tizimlashtirildi. Tahlil natijalari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan holda keltirilgan:

### **1-jadval**

| <b>№</b> | <b>Psixologik omil</b>                                 | <b>Kognitiv mexanizmi</b>                                                                                                        | <b>Intellekt rivojiga ta'sir ko'rsatish yo'li</b>                                                                                                      | <b>Amaliy-tarbiyaviy tavsiya</b>                                                                                                 |
|----------|--------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1        | Irsiy-biologik omil (nerv tizimining pishib yetilishi) | Bosh miya po'stlog'i va nerv tolalarining pishib yetilish darajasi kognitiv operatsiyalarning murakkablik chegarasini belgilaydi | Fikrlash operatsiyalarining sifat jihatidan yangi bosqichga o'tishi uchun biologik zaminni yaratadi                                                    | Bolaning yosh-fiziologik imkoniyatlariga mos, ortiqcha yuklamasiz rivojlantiruvchi mashg'ulotlarni tashkil etish                 |
| 2        | Ijtimoiy-madaniy muhit                                 | Kattalar va tengdoshlar bilan hamkorlikdagi faoliyat orqali "yaqin rivojlanish zonasi" doirasidagi ko'nikmalarning ichkilashuvi  | Bola mustaqil bajara olmaydigan, ammo kattalar yordamida bajara oladigan vazifalarni izchil o'zlashtirish orqali kognitiv rivojlanishini tezlashtiradi | Bolaning "yaqin rivojlanish zonasi"ga mos, unga bir oz qiyinroq, ammo yordam bilan bajariladigan topshiriqlarni tanlash          |
| 3        | Yetakchi faoliyat — syujetli-rolli o'yin               | O'yin jarayonida ramziy tafakkur, tasavvur va o'z-o'zini boshqarish funksiyalarining shakllanishi                                | Bolaning haqiqiy va shartli vaziyat o'rtasidagi farqni anglashi orqali mavhum fikrlash asoslarining rivojlanishi                                       | Bolalar bog'chasi va oilada erkin, tashabbuskorlikka asoslangan syujetli-rolli o'yinlar uchun yetarli vaqt va imkoniyat ajratish |
| 4        | Nutq rivojlanishi                                      | Ichki nutqning shakllanishi tafakkurning "nutqiy vositachiligi"ni ta'minlaydi                                                    | Bola o'z fikrini so'z bilan ifodalash orqali uni tartibga solish, rejalashtirish va nazorat qilishni o'rganadi                                         | Bola bilan muntazam, boy va rivojlantiruvchi muloqot olib borish, savol-javob va hikoya qilish mashqlarini rag'batlantirish      |
| 5        | Ota-ona va bola o'rtasidagi hissiy-kognitiv munosabat  | Xavfsiz bog'lanish bolada dunyoni o'rganishga bo'lgan ichki ishonch va tashabbuskorlikni shakllantiradi                          | Hissiy jihatdan xavfsiz muhitda bola qo'rqmasdan yangi, notanish vaziyatlarni faol o'rganadi, bu esa kognitiv tajribasini boyitadi                     | Bola bilan issiq, qo'llab-quvvatlovchi, ammo bola mustaqilligini rag'batlantiruvchi munosabat o'rnatish                          |

| № | Psixologik omil                                             | Kognitiv mexanizmi                                                                                                                            | Intellekt rivojiga ta'sir ko'rsatish yo'li                                                                                            | Amaliy-tarbiyaviy tavsiya                                                                                         |
|---|-------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 6 | Tashkiliy-ta'limiy muhit sifati (bolalar bog'chasi dasturi) | Maqsadli, yosh xususiyatlariga mos tashkil etilgan rivojlantiruvchi mashg'ulotlar kognitiv funksiyalarning tizimli shakllanishini ta'minlaydi | Turli xil ( mantiqiy, fazoviy, tilga oid) topshiriqlar bilan boyitilgan muhit intellektning ko'p qirrali rivojlanishiga xizmat qiladi | Bolalar bog'chasi dasturini bolaning yosh imkoniyatlariga mos, xilma-xil kognitiv faoliyat turlari bilan boyitish |

1-jadvalda keltirilgan tahlildan ko'rinib turibdiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda intellekt rivojlanishi yagona omil emas, balki bir-biri bilan o'zaro ta'sirlashuvchi bir necha psixologik omillarning kompleks natijasi sifatida yuzaga keladi. Irsiy-biologik omil rivojlanishning biologik zaminini yaratsa, ijtimoiy-madaniy muhit, o'yin faoliyati va nutq ushbu biologik imkoniyatlarning amaliy, psixik rivojlanishga aylanishini ta'minlaydi. Bu esa kognitiv yondashuvning asosiy g'oyasini — intellekt nafaqat tug'ma, balki bola faol ishtirok etadigan faoliyat va muloqot jarayonida shakllanadigan hodisa ekanligini — amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Shuningdek, tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, ota-ona va tarbiyachilarning ongli, maqsadli ishtiroki — xususan bolaning “yaqin rivojlanish zonasi”ga mos topshiriqlarni tanlash, erkin o'yin uchun imkoniyat yaratish va boy nutqiy muloqot olib borish — intellekt rivojlanishini sezilarli darajada tezlashtirishi mumkin. Bundan tashqari, hissiy-ijtimoiy omilning (xavfsiz bog'lanish) alohida ahamiyati ta'kidlanishi lozim, chunki u boshqa barcha kognitiv omillarning samarali amalga oshishi uchun zarur bo'lgan psixologik zaminni ta'minlaydi. Umuman olganda, o'tkazilgan tahlil ota-ona va tarbiyachilarga maktabgacha yoshdagi bolalar intellektini har tomonlama va ilmiy asoslangan tarzda rivojlantirish uchun amaliy yo'l-yo'riq bera oladigan tizim ekanligini ko'rsatdi.

### **Xulosa**

Maktabgacha yoshdagi bolalarda intellekt rivojlanishi kognitiv yondashuv nuqtai nazaridan bola tafakkurining sifat jihatidan farqlanuvchi bosqichlar orqali, shuningdek ijtimoiy-madaniy muhit va kattalar bilan hamkorlik ta'sirida rivojlanuvchi, murakkab va ko'p omilli jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, irsiy-biologik, ijtimoiy-madaniy, faoliyat (o'yin), nutqiy va hissiy-oilaviy omillarning barchasi o'zaro bog'liq holda bolaning intellektual rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu omillarni ilmiy jihatdan chuqur tushunish ota-ona va tarbiyachilarga maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda ilmiy asoslangan, samarali tarbiyaviy strategiyalarni tanlash imkonini beradi. Xususan, bolaning “yaqin rivojlanish zonasi”ga mos, erkin o'yin va boy nutqiy muloqotga asoslangan, hissiy jihatdan xavfsiz muhitda tashkil etiladigan rivojlantiruvchi faoliyat bolaning intellektual salohiyatini har tomonlama ochib berishga xizmat qiladi. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu psixologik omillarning har birini amaliy tarzda o'lchash va diagnostika

qilishning zamonaviy vositalarini, shuningdek raqamli ta'lim resurslarining maktabgacha yoshdagi bolalar intellektiga ta'sirini chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiqdir.

### **Adabiyotlar, References, Литературы:**

1. Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. – New York: International Universities Press, 1952. – 419 p.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
3. Bruner J.S. The Culture of Education. – Cambridge: Harvard University Press, 1996. – 224 p.
4. G'oziyev E.G'. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012. – 264 b.
5. Shoumarov G'.B. Oilaviy tarbiya psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2009. – 176 b.
6. Выготский Л.С. Игра и её роль в психическом развитии ребёнка // Вопросы психологии. – 1966. – №6. – С. 62–76.
7. Bowlby J. Attachment and Loss: Vol. 1. Attachment. – New York: Basic Books, 1969. – 428 p.